

האלה הנוראה בסיפור 'האדונית והרוכל' של עגנון

מאמר זה¹ הינו תגובה למאמר של זיוה שמיר, שהביאה את הפרשנות המקובלת על הסיפור 'האדונית והרוכל' של עגנון (1960ד), לפיה יחסי הגיבור והאדונית הם אלגוריה ליחסי ישראל והעמים. פרטנות זו תקפה כמובן, אולם יש לסיפור רובד נוסף, שקיים כשלעצמו, כאחד הדגמים של בעייתיות ביחסי גבראשה, כאשר הגבר חלש, ואינו חזק דיו כדי לעמוד כנגד האישה המצטיירת בפניו כאם גדולה בולענית, וכשהוא משתף פעולה עם הרסנותה כלפיו. אני רוצה להביא מבט פסיכולוגי על הסיפור, ברוח יונג שמזהה את הארכיטיפים ואת מערכות היחסים הארכיטיפיות, דהיינו, דגמי יסוד בסיסיים הקיימים כפוטנציאלים בנפש כל אדם, והפועלים בנפש גיבורי הסיפור. בסיפור 'האדונית והרוכל' מפתח עגנון את דמות האלהאם הנוראה,² ההרסנית-דמונית, המפתה-ממיתה את הגברים ואוכלת את בשרם. הבולענות האימהית מתממשת בסיפור הזה באכילה קניבלית ממשית של בשרם ובמציצה ערפדית של דמם. האדונית היא בעלת אפיונים פגאניים של אלה טורפת, כמו קאלי, האלה ההודית, ובאזכור שלה לכלבה טורפת היא מזכירה את אלת השאול היוונית הקטטה שמלווה על ידי כלב. ראשי חיות וקרני חיות שתלויים בביתה מקשרים אותה עם ארטמיס אלת היער הפראית. הרוכל מציע לאדונית לקנות ממנו את הסכין. סכין זו תשמש אותה בהמשך כדי להתקיף אותו. הסכין היא הפאלוס שהרוכל מוותר עליו ומקריב לאלה הגדולה. הסכין היא לא רק היסוד הגברי שמסמל את המיניות הגברית שלו ואת היסוד הגברי בנפש, אלא היא גם בעלת משמעות של ביתור כהבחנה ודיפרנציאציה, שהם אלמנטים של תודעה. כלומר, הרוכל מאבד את

¹ פורסם בגג, ביטאון איגוד כללי של סופרים בישראל, מס' 22, 2010.

² שמה – האדונית – מתקשר לאל אדוני היהודי ולאל אדוניס היווני. שמה הלנה מזכיר את הלנה היפה שהטיפתה גרמה למלחמת טרויה והלנה מלכת ביוזן במאה השלישית, ואת ההלניזם בכלל.

הגיבור העגנוני הוא אנטי-גיבור שנכנס לבית האדונית כמי שנכנס לשאול הרחם הבולענית, והוא לא נאבק בה, וגם לא משתמש בתודעה המבחינה שלו, שהרי כבר מסר לאדונית את הסכין וכך פרק עצמו מנשקו המתגונן כנגדה. הרוכל מסתפק בתשובתה ומתעלם מסימני אזהרה. הוא מרדים-מקריב את התודעה שלו, את היסוד הרוחני האוטונומי של הנפש, למען חסות תחת קורתה, למען צרכים בסיסיים של חיים נוחים, של סיפוק צורכי הגוף בקורת גג, אוכל ומיניית. הרוכל משרת אותה גם במובן המיני וגם על ידי שהוא מבצע עבודות שירות בביתה. במובן הזה הוא שבוי בקומפלקס בך-מאהב, כלומר, גבר שכולו בשירות צורכי האם והאישה כדי לספק את צורכיהן, כמאהב שלהן.

האדונית היא אישה שנשלטת על ידי ארכיטיפ האם הגדולה השלילית, הבולענית, האכזרית, והרוכל נשלט על ידי קומפלקס הבך-מאהב⁵ וקומפלקס אָם שלילי כאחת. הבית שלה הוא השדה המשותף, "השלשי", המיכל-אמבט האלכימי⁶ בו הקומפלקסים שלהם נפגשים ומאפשרים לתהליך הדמוני להתרחש.

שמו של הרוכל הוא יוסף, על דרך ההנגדה ליוסף המקראי שעמד בפיתוי המיני של אשת פוטיפר, והוא גם כשמו של יוסף דה-לה-ריינה, שלפי הסיפור הקבלי נפל בידי סמאל שמופיע בלוויית כלבים שחורים, וסופו שנישא ללילית, אשתו של סמאל. הסיפור עצמו מאזכר גם שהאדונית מתנהגת כמו דלילה שהציקה לשמשון עד

⁴ מוטיב דומה של תרדמת כבדיחה ממודעות חיונית ביותר, בהטירה של קפקא. שם מתגלגל גיבור הרומן ק' לחדרו של מזכיר מוסמך של הטירה, ושם נודע לו סוף סוף כיצד מגיעים לטירה. אלא שק' נרדם דווקא כשהמידע הגואל נפתח לפניו.

⁵ על האדונית והרוכל ועל מוטיב הבן המסורס ראו גם נצר, 2009. הפרק על סיפור פשוט. על הבך-מאהב – ראו הפרק על השיבה מהודו של א"ב יהושע, וכן נצר, 2011:א:140.

⁶ בסימבוליקה האלכימית האמבט שבתוכו מזדווגים הגבר והאישה מסמל את השדה הלא-מודע המשותף שבתוכו מתרחש החיבור הנפשי ביניהם. היעד האלכימי הוא הזיווג הקדוש שמוליד חיים חדשים. אבל כאן הזיווג הוא תהליך אנטי-אלכימי גרסיבי (נצר, 2004: 443).

פוטנציאל התודעה שלו, כפי שניכר לאורך כל הסיפור, כשהרוכל שומע ורואה את הסכנה ומתעלם ממנה, וכך הוא מתגלה כבעל תודעה בלתי-מפותחת והוא בתהליך של ויתור על תודעתו העצמית כמו על זהותו העצמית.

הרוכל רואה ושומע את כל הסימנים המעידים על היותה טורפת גברים, ממש כמפלצת המסמלת את האם הגדולה המיתולוגית בהיבט הממית הבולעני שלה (האלים הצעירים אדוניס, אטיס, תמוז, נרקיס – מומתים על ידי האלות הגדולות שחולשות על גורלם). הרוכל שואל שאלות שהן הביטוי למודעות המתעוררת, והיא מנסה למנוע ממנו את המודעות האפשרית של מהותה ואומרת לו באירוניה מתעתעת – "כל המוסיף לשאול כורה לו שאול". באופן כזה היא מייתרת את השאלה, ובו בזמן אומרת שהידיעה של האמת היא איומה כשאול. הגיבור הקלסי במיתוסים נכנס לשאול הבטן של המפלצת, נאבק בה, חותך את איבריה הפנימיים ויוצא ממנה עם כוח מחודש.³ ולעומתו

³ הספר טוביה, מהספרים החיצוניים, מספר על טוביה שנישא לאישה שכבר נישאה לשבעה גברים ומתו בליל חופתם. הוא בא לחופה עם כבד ולב של דג אותו הרג וביתר, ואתם הוא מקטיר, וריחם מגרש את אשמדאי שהיה ממית את בעליה בליל חופתם. ואז הוא יכול להיות נשוי לה, כי הציל אותה משליטת אשמדאי. קודם לכן ניסה הדג לבלוע אותו והוא ניצח את הדג. ואז המלאך רפאל שמלווה אותו מנחה אותו להשתמש באיברי הדג כנגד אשמדאי. יש כאן רעיון מעניין שבו מסלול הגיבור המיתי האופיני מבוטא בהרג הדג כדרך (כוחות שליליים של הלא-מודע) שהגיבור צריך להשמיד. מתוך מעמקי הדג הוא גואל את האוצרות, שהם חלקי גופו שמסייעים לו. גאולתו את האישה הנשלטת על ידי השד היא לא רק גאולת הדימוי המטריארכלי ההרסני בתוכו כדי להעיר בתוכו את האנימה, היסוד הנשי החיובי, אלא מתואר מצב שבו האישה עצמה בלועה על ידי ההיבט הדמוני והיא עצמה צריכה להשתחרר. כלומר, לא רק ההיבט של האנימה בנפש הגבר צריך להיגאל, אלא גם האישה הממשית צריכה להיגאל מההיבטים השליליים שמשתלטים עליה. סיפור זה מביא לגיבור אפשרות להתמודד עם היסוד הדמוני באישה. כדאי לראות את האנלוגיה ההפוכה בין סיפור זה לסיפור של עגנון 'האדונית והרוכל'. בסיפור של טוביה יש לגבר ידיעה ברורה מראש על היסוד הדמוני שמשתלט על האישה, והוא מחובר מלכתחילה לעצמותו האישית והיהודית על ידי המלאך רפאל שמלווה אותו ומייעץ לו איך לפעול, ולכן הוא יכול להשתלט על הדמון ולגרש אותו.

השמדתו. אסוציאציה נוספת היא המכשפה בהנזל וגרטל, שמפתה על ידי בית של סיפוקים אוראליים ראשוניים של אוכלי-ממתקים, ומגמתה לבלוע את הילדים.

האם הגדולה האלמנטרית מדברת בשפת האדמה החומרנית. הרבה מאוד אלות אדמה והכוהנות שלהן במיתוסים רבים, מנסות לפתות את הגיבור לדבוק בתענוגות הגוף והחומר בלבד, ולוותר על החיפוש והמאבק להשגת מטרת נעלות. כך עוד במיתוס הקדום של גילגמש, מנסה סידורי, הכוהנת של אישתר, אלת האדמה והפריון, לשכנע את גילגמש שמוטב לו לעסוק באכילה ובתענוגות מאשר לחפש את העשב של חיי הנצח, וקירקי מנסה לפתות את אודיסאוס בתענוגות הגוף ולזנוח את יעדו.

הסיפור מתחיל ביער, בגשם בחשיכה, מחוץ לטריטוריה האנושית ומחוץ לטריטוריה של כללי החברה והתודעה. היער, החושך והמים הם סמלי הלא-מודע המאיים, ושם ביתה של האדונית.

בניגוד לבית עליו מספר עגנון בסיפורו 'מאויב לאוהב', שם נבנה בית אמיתי וחזק, והמספר הוא אדון הבית כנגד הרוח, כאן מדובר בבית שהאישה היא האדונית שלו, והרוכל מתקן את ביתה במקום את ביתו שלו. הוא רוכל שאין לו בית משלו והוא מנסה להתנחל בביתה כאילו הוא שלו. הבית, כמו התיבה במיתוס המבול ובמיתוסים של הצלת ילדים בתיבה במים, מסמל את האגו הבנוי ומתוחם בגבולותיו המגובשים. הרוכל מסמל כאן את הגיבור שהאגו שלו חלש ולכן אינו עומד בפני פיתוי האם הגדולה. למעשה, אפשר לומר על הרוכל שהוא מכחיש את ההיבט השלילי הבולעני של האם הגדולה. זו עמדה ילדותית של הרוכל שנמשך אל הפיתוי של בית הממתקים האימהי-נשי של האם הגדולה הטובה בלי להיות מודע לכך שבתוכו נמצאת המכשפה.

האדונית כאם גדולה (נצר, 2019: 23) מסמלת את הקיום הפיזי-חומרני-יצרי. לרוכל חסרה הרוח הגברית הלוחמת, האקטיבית, וחסר היסוד המוסרי והערכי, ששייכים לתחום הרוחני-דתי של ארכיטיפ האב. העיקרון הגבריאבהי בנפש נועד לאפשר לאדם להיפרד מסיפוקי העונג של האם, כאדם שבחיפושיו אחר משמעות מוכן לשאת סבל ולהקריב כקורבן את תענוגות הילדות.

כנגד האדונית מופיע זכר האלהאב, כשבסופו של דבר, לקראת סוף הסיפור, הרוכל יוצא החוצה להתפלל, לומר 'קריאת שמע' מחוץ לביתה. ולא ברור אם זו 'קריאת שמע' כדי לחזור לזהותו או 'קריאת שמע' שאדם קורא לפני מותו. מכל מקום, הרוכל ניצל משום שברגע האחרון הוא יוצא מביתה ונזכר באביו שבשמים. הפנייה אל האלהאב היא חיבור עם היסוד הגבריאבהי שנועד לפדות את הבן משבי האם. בפנייה אל האל שהוא "אדוני אלוהינו" הוא שב וממליך את האל היהודי שהוא "אדון עולם", כנגד האדונית הפגאנית, והוא גם שב ומתחבר לזהותו התרבותית, אל המעמקים הארכיטיפיים הרוחניים של העצמי הקולקטיבי היהודי. העצמי הקולקטיבי התרבותי הינו משאב תשתית לכל אדם, ובמיוחד למי שאחיותו בעצמי האישי שלו רופפת.

כשהוא אומר – "אלי, כמה נרחקת", במילים אלה אנו שומעים במובלע את דברי ישו: "אלי, למה עזבתני". אולם הרוכל אינו מאשים את האל אלא את עצמו, וכך, סוף סוף, הוא לוקח על עצמו את האחריות ברגע ניסי של התפכחות ומודעות למצבו. לקיחת האחריות היא הסיכוי לשינוי והצלה.⁸

עם זאת, כשהוא אומר – "אלי, כמה נרחקת" – לא ברור אם התכוון שהתחבק מאלוהיו או מבית האדונית. עדיין הוא במצב אמביוולנטי ואינו מוכן לברוח ממנה. ואחר כך הוא "שב אל ביתו" – כבר לא מבדיל בין ביתה לבית אמיתי, והוא הופך את הבית המדומה לביתו. למזלו, בזמן שיצא, האדונית שלא היה לה את מי להתקיף, התקיפה את עצמה והמיתה את עצמה. משמעות הדבר היא שכשהאגו מתחזק ומתחבר לעצמיותו נחלש הכוח השלילי של האם הגדולה

⁷ אפשר להשוות סיפור זה לאגדה על 'כחול הזקן', שאוסר על אשתו להיכנס לחדר שבו יש עדויות על היותו רוצח נשים. הגבר כחול הזקן מסמל את היסוד המכחיש מודעות לאמת, ורוצה לשמר את אי-המודעות, על מנת לחזק את כוחו ההרסני כלפי האישה. כשהאישה נהיית מודעת לסכנה ופותחת את הדלת היא מצילה את עצמה ובורחת ממנו.

⁸ כך גם אצל יונה, כשהוא אומר למלחים: "כי יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה" (יונה, א, יב). כשהוא לוקח אחריות הוא מתחיל תהליך שעובר דרך מעי הדג, ושם, כמו הרוכל, הוא פונה לאל. מכאן סיכויי הצלתו.

וקורס. במערך הזוגי, כשאחד הצדדים בזוגיות כזו "יוצא מהמשחק", אין יותר מה שיזין את הקומפלקס של השותף והוא נחלש. מנקודת מבט זו, מדובר בדגם כללי-אנושי, אחד מרבים, של יחסי גבראישיה. דגם ארכיטיפי שנוכל למצאו בכל התרבויות. סיפורים, אגדות ומיתוסים דומים צצים בכל מקום בעולם, הם מבטאים השפעה של סיפור מיובא מתרבות אחרת, נוכל לומר שסיפור יוכל להתקבל במקומו החדש משום שהוא מהדהד אמת כללי-אנושית קיימת מלכתחילה.

נספח 1: בסיפור 'כיסוי הדם' של עגנון (1976) מתוארת דמות של אישה יהודייה בעלת אפיון של דמות מיתית, שתלטנית, רצחנית שמזכירה את האדונית הגויה. היא מעסיקה את השוחט במרתף מלא צחנה של משחטת עופות מהשכם בבוקר עד עשר בלילה, כשרגליו בדם התרנגולות, ואף לא מוותרת לו ללכת להתפלל בצום י"ז בתמוז כי חובתו לעבוד. הוא כנוע לה ואינו מתוכח על זכויותיו הבסיסיות. סופו שהתפשט נמק ברגלו עד שכרתו אותה. יש כאן מעין שחזור של יחסי אדונית רצחנית רעת לב וגבר כנוע ומסורס (כריתת הרגל מסמלת את הסירוס).

נספח 2: בסרט שדרות סנסט (בילי ווילדר, 1950), מתוארת דרמה דומה של יחסי האדונית והרוכל. בסרט מתוארת דמות נשית טרגית ופתטית, נורמה דזמונד, שהייתה האלילה הנערצת של סרטי הראינוע, הסרט האילם, ונעלמה מהמרקע כשהחלו להפיק סרטים מדברים. אל ביתה מגיע באקראי ג'ו, תסריטאי כושל, נטול אמצעי מחיה, והיא מפתה אותו בתשלום גבוה להישאר בביתה ולעבד תסריט גרוע שכתבה, כדי שתוכל לשוב ולשחק בקולנוע. מהר מאוד היא קונה לו בגדים יקרים ומפתה אותו להיות המאהב שלה. ג'ו צעיר ממנה בשנים רבות, והוא מתפתה למען קיומו הכלכלי, נוחותו ורווחתו. למעשה הוא מוכר את נשמתו למען הנוחות הכלכלית. כמו בסיפור של האדונית, מסופר לנו שהיו לה מספר בעלים, והשאלה הסמויה, כמו אצל האדונית של עגנון, היא מה אירע בגורלם. האם היא אישה קטלנית שהורגת את בעליה? באחוזתה המוזנחת היא חיה לבדה עם

מקס, שהיה בעלה הראשון, ונשאר המעריץ המוחלט שלה שמשרת אותה במסירות רבה, ומאפשר לה לחיות בהזיות של היותה נערצת. התסריט של נורמה הוא על סלומה (שולמית) שהתאהבה ביוחנן המטבילי, וכשסירב להיזוניה גרמה לכך שראשו ייערף וינתן לה כמתנה על טס של כסף. תסריט זה הוא רמז מטרם להמשך עלילת הסרט, אלא שג'ו, כמו יוסף, מוותר על תודעתו, אינו מקשיב לרמזים שנקרים בדרכו. כשג'ו, בסופו של דבר מחליט לעזוב אותה, נורמה הורגת אותו.

ג'ו ומקס שניהם משמשים בתפקיד 'הבן המאהב' של האם הגדולה, וכל עניינם לשרת את צרכיה. נורמה, כמו האדונית, היא אישה נרקסיסטית, נצלנית. האדונית, נורמה וסלומה הן ייצוגים של האם הגדולה השלילית הבולענית, ולסירוגין לילית, הפאם פאטאל ההרסנית, אימת הגברים.

כמו שיוסף איבד את זהותו היהודית כך ג'ו מאבד את זהותו ככותב-יוצר. הקיום ההישרדותי החומרי שלהם מועדף על פני נאמנות לעצמיותם הערכית-הרוחנית. ג'ו פוגש באקראי בבטי, נערה צעירה שיש לה חוש לכתובה איכותית, וזאת בניגוד לתסריטים של ג'ו שנועדו להפיק עבורו פרנסה ואין בהם אמת פנימית ואיכות אמנותית. בטי מציעה לו- שיעבדו יחד על פיתוח תסריט איכותי. הוא מתחיל להיפגש איתה בסתר, ולשוב אל כתיבה אמיתית. בטי מייצגת עבורו את האנימה, את הקשר אל היסוד הנשי היצירתי, אל מעמקי הנשמה האותנטית. החיבור עם בטי נועד להציל אותו ממלתעות האם הגדולה ההרסנית.

כשיוסף יוצא סוף סוף מביתה של האדונית ונזכר באלוהיו, הוא ניצל מהאלימות של האדונית. בלכתו, היא נתקפת זעם רצחני והורגת את עצמה. אולם כשג'ו מחליט לעזוב את נורמה לשם הצלת נפשו, כבר מאוחר מדי. נורמה, שמאבדת בהדרגה את שפיותה, וקודם לכן ניסתה להתאבד, רוצחת אותו.

Ruth Netzer

The Soul of Literature
Essays on Literature and Poetry –
Jungian Perspective

התקנה וניקוד
תרצה יובל

הספר ראה אור בסיוע מרכז הספר והספריות
ובתמיכת משרד התרבות והספורט

מסת"ב 1-14-7791-965-978

© הוצאת כרמל

ת"ד 43092, ירושלים 91430

טל' 02-6540578 ; פקס 02-6511650

דוא"ל: books@carmelph.co.il אינטרנט: www.carmelph.co.il

תשפ"ב / 2021

Printed in Israel

רות נצר

נפש הספרות

מסות על ספרות ושירה במבט יונגיאני

כרמל • ירושלים